

**ACTAS DEL XIII
CONGRESO INTERNACIONAL
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL**

(Valladolid, 15 a 19 de septiembre de 2009)

**IN MEMORIAM
ALAN DEYERMOND**

II

Editadas por
José Manuel Fradejas Rueda
Déborah Dietrick Smithbauer
Demetrio Martín Sanz
Mª Jesús Díez Garretas

VALLADOLID
2010

© Asociación Hispánica de Literatura Medieval, 2010

© Los autores, 2010

Reservados los todos derechos. Prohibida la reproducción parcial o total por cualquier medio, salvo para citas, sin permiso escrito de los propietarios del copyright

Publicado por el Ayuntamiento de Valladolid y la Universidad de Valladolid

Ni el Ayuntamiento de Valladolid, ni la Universidad de Valladolid (UVa) ni la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (AHLM) ni los editores son responsables de la permanencia, pertinencia o precisión de las URL externas o de terceras personas que se mencionan en esta publicación, ni garantizan que el contenido de tales sitios web es, o será, preciso o pertinente.

Edición realizada dentro del proyecto de investigación VA46A09 financiado por la Junta de Castilla y León.

Ilustración de la cubierta de María Varela

ISBN 978-84-693-8468-8

D.L. VA 951-2010

Impreso en España por
Valladolid Artes Gráficas

**LES CENDRES DEL CAVALLER
DE SILVESTRE VILAPLANA:
UNA BIOGRAFIA DE JOANOT MARTORELL
ENTRE LA HISTÒRIA I LA FICCIÓ**

MINERVA MARTÍNEZ CANDELA
VICENT RAMON POVEDA CLEMENT
Universitat d'Alacant

Silvestre Vilaplana i Barnés (Alcoi, 1969) ha dedicat gran part del seu esforç a la creació literària, cultivant diversos gèneres, com ara la poesia, la novel·la històrica i la narrativa juvenil, amb obres que, en la majoria dels casos, han rebut el reconeixement de la crítica a través de premis. Així mateix, ha col·laborat amb Canal 9 com a guionista i amb diferents publicacions periòdiques com a articulista. Llicenciat en Filologia Catalana per la Universitat d'Alacant, la seua experiència docent com a professor de secundària i batxillerat marca molt el seu interès per la literatura juvenil i l'ha portat a escriure llibres com *La mirada d'Al-Azraq*¹ o *Els dimonis de Pandora*,² ambdues obres ambientades a la seua Alcoi natal i lligades a les tradicions populars d'aquesta ciutat valenciana. Ficció, versemblança i realitat s'entremesclen per crear unes històries plenes de misteris, enigmes i assassinats, uns trets que retrobem en *Les urpes del diable*.³ La història està ambientada en l'època medieval, en la qual un franciscà valencià, Arnau de Vilanova, serà l'encarregat de resoldre una sèrie d'assassinats que tenen com a víctimes certs cardenals del Vaticà i que estan relacionades amb les intrigues per a poder aconseguir el lloc de màxim poder dins l'Església. Aquest argument policíac i històric presenta els trets necessaris per a gaudir d'èxit de vendes: personatges arquetípics, un misteri en clau, cadàvers, esoterisme i Església. El seu darrer treball dins el gènere narratiu

¹ Silvestre Vilaplana, *La mirada d'Al-Azraq*, Alcoi, Marfil, 1999.

² Silvestre Vilaplana, *Els dimonis de Pandora*, Alzira, Bromera, 2000.

³ Silvestre Vilaplana, *Les urpes del diable*, Alcoi, Marfil, 2001.

juvenil ha estat el llibre *La frontera negra*,⁴ novel·la en la qual també s'entremescla esoterisme, assassinats rituals, espiritisme i éssers diabòlics, unes característiques ben trobades i lligades per a obtenir un llibre que sintetitze els gustos dels lectors actuals.

Les notes d'historicitat que van apareixent en la seua narrativa juvenil són els fonaments per a les dues novel·les històriques posteriors que, fins ara, ha construït Vilaplana: *Les cendres del cavaller*⁵ i *L'anell del pescador*.⁶ En aquesta darrera entrellaça la història de Guillem de Llúria i de l'apòstata Anselm Turmeda, mesclada amb la narració dels darrers dies a Peníscola de Benet XIII, el Papa Lluna. Aquest ingredient històric enllaça amb l'ambient de novel·la negra que envolta aquesta obra i que va dirigida a un ampli espectre de lectors amb ganes de fruitar amb la seua lectura. D'una altra banda, *Les cendres del cavaller*, guardonada amb el XV Premi de Novel·la Ciutat d'Alzira i traduïda al castellà, amb el títol d'*El último caballero*,⁷ ens ofereix una biografia novel·lada de Joanot Martorell. La documentació que ens n'ha pervingut, ens presenta un personatge que, en tan sols 10 anys, va dilapidar una de les fortunes més importants de la València del segle XV, va estar arrestat en diverses ocasions, va ser considerat un delinqüent i, ja en els seus darrers anys de vida i sumit en la misèria més absoluta, començà el seu *Tirant lo Blanc*.

Silvestre Vilaplana ens hi presenta un Joanot Martorell en el final de la seua vida, que, a través d'una llarga carta adreçada a Martí Joan de Galba, li confia el *Tirant* i aprofita per a relatar-li la seua vida, que és la base de *Les cendres del cavaller*. Hi apareix un rerefons que lliga el relat amb una part de la història de la Corona d'Aragó, amb les referències a certs personatges i a certs esdeveniments ocorreguts en l'època en què se centra el temps narrat de la nostra novel·la; però també hi trobem elements de ficció, de literaturització a partir de la sòlida base documental, que s'ha ampliat recentment⁸ respecte de les

⁴ Silvestre Vilaplana, *La frontera negra*, Alzira, Bromera, 2007.

⁵ Silvestre Vilaplana, *Les cendres del cavaller*, Alzira, Bromera, 2004.

⁶ Silvestre Vilaplana, *L'anell del pescador*, Barcelona, Barcanova, 2005.

⁷ Silvestre Vilaplana, *El último caballero*, Madrid, Maeva, 2005.

⁸ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València, Ajuntament de València, 1992; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomático*, València, Ajuntament de València, 1995; Jaume Torró i Torrent, "Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV", *Revista de Catalunya*, 163 (juny), 2001, pàgs. 97-123; Jaume Torró i Torrent, "Joanot Martorell, escrivà de ració", *L'Avenç*, 273 (octubre), 2002, pàgs. 12-18.

dades establertes per Martí de Riquer,⁹ tot i que amb buits biogràfics essencials. És aquest l'objectiu del nostre treball: l'anàlisi que descriga el procés de construcció del personatge literari de Joanot Martorell a partir de referents històrics i d'elements de ficció, que, com veurem, en molts casos es construeixen a partir de la transfiguració del personatge de la seua novel·la cavalleresca, *Tirant lo Blanc*.¹⁰ Així, allà on no arriben les dades documentals, apareix la imaginació creadora de Silvestre Vilaplana.

La família Martorell és una de les més importants en temps de Martí l'Humà, com ho demostren la gran quantitat de documents¹¹ en què s'estableix una relació econòmica primer i social després amb el monarca català; els Martorell es converteixen en prestamistes de la Corona en assumptes de gran importància, com són les bodes reials,¹² o la recaptació dels impostos derivats d'aquests esdeveniments. Aquesta tasca no sempre els fou fàcil, sinó que els comportà un gran nombre d'inconvenients, entre ells enemistar-se amb una part del clergat valencià (Guillem Martorell fou excomunicat durant sis mesos pel bisbe de Cartagena com a conseqüència de la recaptació de l'impost de maridatge).¹³ Aquesta tasca, però, els portà a ser una de les sagues més importants i es veu com en poc temps es passa d'una família sense massa recursos a ser una de les més importants de la València de l'època¹⁴ (ciutat on es traslladen Guillem i Francesc Martorell per motius professionals). Aquest ascens social demana un nivell de vida adequat i Guillem Martorell comença a adquirir possessions que demostren aquest estatus social. Entre d'altres terrenys adquirirà Murla que serà font constant de litigi des del mateix moment de la seua compra.

⁹ Martí de Riquer, *Història de la Literatura Catalana*, III, Barcelona, Ariel, 1964, pàgs. 632-646; Martí de Riquer, *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema, 1990; Martí de Riquer, *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Barcelona, Simio, 1992.

¹⁰ Martí de Riquer, *Aproximació...*, ob. cit., pàg. 12. De fet, es poden emprar les mateixes paraules de Martí de Riquer per al procés creador del *Tirant lo Blanc* i per a justificar la voluntat ficcional de Silvestre Vilaplana en la seua novel·la històrica: "El creador literari té dret a lliurar als seus llegidors la imatge d'un món divers de la realitat i a narrar esdeveniments que no han succeït mai, i això diferencia el novel·lista del cronista".

¹¹ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 33; Jaume J. Chiner, *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell*, Alcoi, Marfil, 1993, pàg. 26; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 62-63 i 70-71.

¹² Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 30; Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàgs. 10 i 33; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 53-54 i 88.

¹³ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 30; Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàgs. 10 i 42-43; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 88.

¹⁴ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 28, 31 i 32.

Les relacions amb el poder comencen a canviar: sempre havien estat al costat del poder però es produirà un fet que girarà completament la fortuna de la família, la mort sense descendència de Martí l'Humà. Quan s'ha de prendre partit per un o altre aspirant es posicionen a favor d'un amb poques possibilitats (com es demostrarà ràpidament),¹⁵ però aquest no és el fet que més els allunya dels reis, encara continuen tenint càrrecs d'importància. Per exemple, en el període d'interregnes són els encarregats de custodiar Margarida de Prades, segona esposa de Martí l'Humà, a Cullera i de procurar que tinguera totes les seues necessitats cobertes.¹⁶ Són els continus plets, les baralles i els litigis els que acaben trencant la confiança dels reis. El fet que fa que definitivament es trenquen aquestes bones relacions és un engany que pateix el Magnànim per part de Joanot Martorell quan aquest està a la cort napolitana.¹⁷ A partir d'aquest moment la Fortuna ja no juga a favor de la família de l'escriptor valencià: han passat en sols tres generacions de ser una de les sagues més destacades i influents de l'època a ser, poc menys, uns dels apestats amb qui ningú no volia tenir relacions de cap tipus.

Tot i perdre els favors reials que tenien amb l'Humà, la família estarà al costat del Magnànim en les campanyes italianes. El pare, Francesc, estarà present en la primera de les batalles¹⁸ mentre que a la segona l'acompanyaran els seus fills majors Galceran i Joanot.¹⁹ Provenien, ara, d'una família de cavallers des del moment en què el seu avi Guillem aconseguí ser adobat cavaller pel rei²⁰ i, per tant, l'acompanyaven en les seues campanyes militars. Aquesta campanya des d'un primer se'ls dibuixa complicada. La reina Joana de Nàpols canvia sovint sobre qui ha de ser el futur governant del regne²¹ i en aquest marc d'indecisió és on trobem la batalla de Ponça. Aquesta batalla

¹⁵ *Ibid.*, pàgs. 82-83.

¹⁶ Villalmanzo demostra que els Martorell es feren càrrec de Margarida de Prades, però en cap moment es parla sobre si hi hagué bon tracte o no: "Después de los difíciles días del interregno, del Compromiso de Caspe y de la rebelión del Conde de Urgel, en 1413, Francesc Martorell como alcaide de Cullera tuvo que ocuparse durante algún tiempo en la custodia de Margarita de Monferrato, la enérgica madre del Conde, acusada de querer envenenar al rey. Detenida en Lérida a finales de noviembre de 1411, fue traída en condición de prisionera al castillo de Cullera y puesta bajo la custodia de Francesc Martorell. La Condesa llegó a Cullera a principios de diciembre y allí permaneció mientras se instruía el proceso. Se pronunció la sentencia en Rascanya el 29 de julio de 1415, acabando sus días en Morella el año 1420", *Ibid.*, pàg. 65. Les males relacions vingueren amb la mort de Martí I.

¹⁷ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàgs. 57 i 67.

¹⁸ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 94-95.

¹⁹ *Ibid.*, pàg. 96.

²⁰ *Ibid.*, pàgs. 33 i 35-36.

²¹ *Ibid.*, pàgs. 95-98.

resulta transcendental no sols per a la corona sinó també per a la família Martorell: és com a conseqüència d'aquesta batalla que el pare rep unes ferides que li costaran la vida²² i on canviarà el seu testament deixant Joanot com a hereu universal per damunt de Galceran, fet que enemistarà els dos germans.²³ Amb la mort del pare comença, ara sí, el gran període de decadència de la família; seran els fills amb els continus litigis de Galceran i amb la voluntat de restituir el seu honor²⁴ els qui acaben amb el patrimoni que havien aconseguit els seus avantpassats.

Vilaplana responsabilitza directament de la pèrdua dels privilegis el fet que els Martorell hagueren tingut en consideració Margarida de Prades²⁵ quan va ser empresonada després del període d'Interregnes, per aquesta causa les relacions amb la reina Maria no eren massa bones i havien de participar a la campanya siciliana. Els fets no ocorregueren d'aquesta manera, sí és cert que els Martorell, en concret Francesc Martorell com a alcaid de Cullera, foren la família encarregada de custodiar Margarida de Prades²⁶ però als documents no s'hi especifica cap tipus de tracte: Vilaplana omet el fet que el mateix comte d'Urgell (un dels aspirants al tro de la Corona d'Aragó) fou empresonat amb la seua mare a Cullera. En la novel·la Vilaplana fa veure un enfrontament entre Galceran i el seu pare Francesc per aquest suposat bon tracte. El fill li recrimina que no li fera cas i no li donara un pitjor tracte. Aquest fet no s'hi sustenta per qüestions d'edat, si Villalmanzo i Chiner²⁷ qüestionaven la presència de Galceran en les campanyes d'Alfons V en les campanyes de Sardenya i Còrsega per raons d'edat tot fa pensar que set anys abans no tindria la suficient edat per donar consells polítics al seu pare.

Els fets que propiciaren la campanya napolitana d'Alfons el Magnànim difereixen de la versió que apareix a *Les cendres del cavaller*. L'autor alcoïà recrea un suposat triangle amorós entre la reina Joana de Nàpols, Alfons el

²² Ibid., pàgs. 99-100.

²³ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 62; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 93.

²⁴ “Este declive económico, que ya empezó en los últimos años de la vida del segundo Guillem Martorell, se acentuó gravemente a lo largo de los últimos veinte años de la de Francesc. Y fue incrementado y acelerado por los excesivos gastos con que Joanot, como jefe de la familia, se empeñó a causa de su pundonor caballeresco”, Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 62-63. Vid. també Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàgs. 44-49.

²⁵ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàg. 13.

²⁶ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 32; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 65.

²⁷ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 32-33.

Magnànim i Renan d'Anjou.²⁸ Les promeses d'aconseguir el regne a un i altre quan eren els seus respectius amants fa créixer la tensió política entre els dos aspirants. La realitat és ben diferent: la reina Joana de Nàpols el 1420 ofereix al Magnànim la possibilitat d'adoptar-lo com a fill seu i deixar-li en herència el regne de Nàpols a la seua mort, però la cosa es complicà i no es portà a terme aquesta adopció.²⁹ Anys més tard, el 1430, hi ha un segon intent de conquerir Nàpols quan la reina es reconcilia amb el monarca català i li torna a oferir el regne, però la situació és força més complicada ja que la reina havia nomenat un hereu: Renat d'Anjou que contà amb el suport del Papa i amb el de Gènova.³⁰ Foren precisament els genovesos els qui derrotaren l'armada de la Corona d'Aragó en la desfeta de Ponça el 5 d'agost de 1435. Nou dies després morirà Francesc Martorell a causa de les ferides rebudes.³¹ Si participen a les campanyes napolitanes és a causa del seu estatus social: pertanyen a una família de cavallers, tant el besavi Guillem Martorell com l'avi Guillem i el pare Francesc foren adobats cavallers, el primer pel rei Joan I³² i el pare i l'avi per Martí l'Humà. Hi estaven obligats a participar-hi, encara que també és cert que havien perdut part dels seus privilegis i aquesta era una manera de mostrar-se al costat del nou monarca.

En la campanya napolitana de 1430 a 1435 veiem a Francesc Martorell juntament amb els seus dos fills majors, Galceran i Joanot.³³ Vilaplana sols fa anar a Itàlia a Joanot, fet que fa sorgir les enemistats entre els dos germans ja que relega el fill major a un segon pla afavorint així l'altre fill.³⁴ Aquest fet es veurà agreujat amb el canvi d'hereu universal en el testament que el seu pare fa abans de morir a Itàlia i serà utilitzat per Vilaplana com a fil conductor per a marcar els desencontres entre els dos germans al llarg de tota la vida dels dos personatges.

A partir del moment de la mort del seu pare la desfeta econòmica es materialitza: si ja abans hi ha fets que indiquen que tenen dificultats econòmiques és ara quan s'hi agreugen. Galceran manté diverses disputes per temes econòmics amb els veïns de Llíber i Murta que tardaran en resoldre's amb la consegüent despesa econòmica. Els fets que tingueren com a

²⁸ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàg. 23.

²⁹ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 95.

³⁰ *Ibid.*, pàgs. 96-98.

³¹ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 47; Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàg. 63; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 99.

³² Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàg. 9.

³³ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 94 i 95.

³⁴ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàg. 41.

protagonista Damiata Martorell foren els causants, en gran part, del declivi econòmic. Joanot s'aferrà a restituir l'honor de la família a través de cartes de batalla i lletres de deseiximent quan realment s'haguera pogut fer d'una altra manera més discreta i més acord amb els nous temps que s'estaven vivint. Ha de marxar fora, a Anglaterra, per buscar un jutge per al desafiament amb Joan de Montpalau. A Londres s'hi troba amb un ambient elegant, cortesà i fastuós al que, possiblement, no hi estava avesat; en aquesta ciutat es dedica a llegir, a fer relacions personals però per damunt de tot a acabar amb els diners que li envia la seua àvia Beatriu i amb els pocs que encara li queden a la família. Aquest procés els costarà gran part de la fortuna familiar: com a conseqüència hauran de vendre moltes de les seues possessions i s'enfrontaran a un gran nombre de plets i litigis a causa d'aquestes vendes. Damiata, però, no serà l'única de les germanes que tindrà dificultats a l'hora de contraure matrimoni. Isabel casada amb Ausiàs March també tindrà problemes quan March siga molt reticent a l'hora de casar-se amb ella perquè sospita que tindrà problemes a l'hora de cobrar la dot establerta, fet del qual se n'ocuparà Galceran amb millor fortuna que amb l'afer Damiata ja que la boda sí que se celebrarà.

No trobem documents en els quals ens indiquen què féu en la seua estada a Barcelona però Vilaplana ho soluciona ràpidament: s'inventa una visita a un amic, Joan Ladernosa, que conegué quan arribà a la Ciutat Comtal procedent d'Itàlia.³⁵ És aquest Ladernosa qui li ofereix prestar-li diners però Joanot els rebutja³⁶ i aquesta família el posarà en contacte amb Joan Miqueli, representant dels prestamistes italians Felipe i Venturini de Baromeis.

On la història difereix més de la versió contada per Vilaplana és en l'estada de Martorell a Anglaterra. No hi ha constància que Martorell coneguera a Richard Beauchamp, descendent del comte de Varoic i molt menys que foren amics íntims. Vilaplana crea un fort vincle entre tots dos, tal vegada per justificar el fet que coneguera el *Guy of Warwick*,³⁷ llibre que li serveix a Martorell en la redacció del *Tirant*. Vilaplana segueix la tesi de Martí de Riquer

³⁵ *Ibíd.*, pàg. 45.

³⁶ *Ibíd.*, pàg. 69.

³⁷ Villalmanzo no dona dades concretes sobre quan conegué Joanot Martorell el *Guy of Warwick*: "No conocemos las actividades del escritor en la ciudad del Támesis aparte de sus esfuerzos ante la Cancillería real para convencer al rey que aceptase presidir la batalla a toda ultranza con su primo. [...] Pudo dedicarse también a la lectura del Guy de Warwicke, un "roman" anglonormando del siglo XIII que le serviría luego de base para su Guillem de Varoych, que finalmente colocó al comienzo de su Tirant lo Blanch. [...] Esto puede sostenerse siempre que no hubiera realizado un segundo viaje a Inglaterra. [...] Y sería entonces cuando conoció el Guy de Warwick, en su versión francesa [...] Y cuando copiarlo con tranquilidad", Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 146.

en aquest aspecte.³⁸ Les relacions que fa a Anglaterra li serveixen a Vilaplana per construir una història amorosa entre la cosina del rei i promesa del duc d'Alimburg, Lady Elisabeth, i el nostre protagonista. Aquesta suposada relació no apareix documentada però Vilaplana l'aprofita per crear una escena entre Martorell i Lady Elisabeth semblant a l'episodi entre Carmesina i Tirant:

Plaerdemavida lo hi portà [a Tirant] e féu-lo gitar al costat de la Princesa. E les posts del llit no aplegaven a la paret envers lo cap de llit. Com Tirant se fon gitat, dix la donzella que estigués segur e no es mogués fins a tant que ella li ho digués. E ella se posà al cap del llit estant de peus, e cara devers la Princesa; e per ço que les mànegues de la camisa l'empedièn, despullà-les, e pres la mà de Tirant e posà-la sobre los pits de la Princesa, e aquell tocà-li les mamelles, lo ventre e d'allí avall. [...] E Tirant tenia la mà sobre lo ventre de la Princesa, e Plaerdemavida tenia la sua mà sobre lo cap de Tirant, e com ella coneixia que la Princesa s'adormia, fluixava la mà e llavors Tirant tocava a son plaer; e com ella despertar-se volia, estrenyia lo cap a Tirant i ell estava segur. En aquest deport estigueren per més espai d'una hora, i ell tostemps tocant-la.³⁹

I mentre deia això, s'acostà a Mary i li descordà les cintes de la camisa de dormir. A través de l'obertura vaig poder veure els pits de la meua amada. Aquella blancor, la turgència, l'arèola carmesí encara ara, passat tant de temps són presents en el meu pensament com si ho estigués vivint en aquest moment. [...] Elisabeth mormolà un bona nit i s'ajagué així, amb els pits descoberts que als meus ulls eren dues pomes del paradís. Mary afagà l'espelma i l'atansà dissimuladament al cos de la seua senyora per mostrar-me la bellesa de la seua ama. I tot això ho feia per fer-me plaer. [...] No sé quant de temps vaig romandre mirant el cos d'ella, aprenent-lo, intuïnt sota la seda de la camisa la seda de la pell que no es mostrava.⁴⁰

Aquesta imatge de la vista dels pits de l'estimada i la comparació que en fa és una imatge presa del *Tirant* quan aquest veu per primera vegada Carmesina i s'enamora d'ella:

E los ulls d'altra part contemplaven la gran bellea de Carmesina. E per la gran calor que feia, perquè havia estat ab les finestres tancades, estava mig descordada mostrant en los pits dues pomes de paradís que crestallines parien, les quals donaren entrada als ulls de Tirant, que d'allí avant no trobaren la porta per on eixir, e tostemps foren apresonats en poder de persona lliberta, fins que la mort dels dos féu separació.⁴¹

³⁸ “En aquells dies em mostrà un llibre que estava basat en la vida d'un avantpassat seu, Guillem de Varoic. Havia arribat a les seues mans a través de les mans de la reina Margarida d'Anjou i explicava les valeroses accions d'un dels anteriors comtes de Varoic en la defensa d'Anglaterra contra els danesos. M'impressionà aquella història de cavallerositat i honor, i, per entretenir-me la vaig copiar i la vaig traduir afegint algunes variacions per adaptar-la a l'època”, Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàg. 214. Vid. també Martí de Riquer, *Història de...*, ob. cit., pàg. 616.

³⁹ Martí de Riquer (1995), *Tirant lo Blanch*, Barcelona, Ariel, 1995, pàgs. 703-704.

⁴⁰ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàgs. 102-103.

⁴¹ Martí de Riquer, *Tirant...*, ob. cit., pàg. 374.

Vilaplana emplena un aspecte de la vida de Martorell del qual no es tenen massa dades com són les seues relacions amoroses amb episodis del *Tirant*, fent així un exercici de metaliteratura: utilitza el llibre de Martorell per emplenar episodis de la seua vida. Veiem en l'exemple anterior com Tirant es converteix en Joanot Martorell en una escena de la qual no podem trobar documentació escrita en pertànyer a la vida íntima de l'escriptor valencià. Aquest no és l'únic afer sentimental amb una dona promesa o casada que Vilaplana li inventa a Martorell. L'assumpte amb Agnès de Portugal, esposa de Gonçalbo d'Íxer comendador de Montalbà, té conseqüències més nefastes. Segons Vilaplana aquests dos personatges havien mantingut una relació amorosa⁴² i quan Joanot deixa la relació ella es venja fent que el seu marit compre tots els territoris que havien pertangut a la família Martorell. La cosa no va anar d'aquesta manera: els Íxer tenien problemes de convivència amb els seus súbdits⁴³ així que busquen uns territoris propers als seus i on no tinguen aquests tipus de problemes. Una opció assequible són les propietats que encara els quedaven als Martorell i comencen a comprar els drets que els creditors tenien sobre les seues possessions. D'aquesta manera no els quedava més remei que vendre. Aquesta venda de la vall de Xaló fou del tot menys amistosa i Joanot li escriu cartes de batalla a Gonçalbo d'Íxer, fet que s'ha d'entendre com un recurs de desesperació ja que eren els darrers territoris que posseïen els Martorell, però les sentències del Governador de València van sempre en contra de Joanot Martorell.⁴⁴

Tot i que aquest episodi apareix manipulat a la novel·la de Vilaplana sí que hi ha un rerefons documental: les possessions que els Íxer havien comprat estaven gravades amb lletres de canvi. Joanot Martorell en la seua estada a Portugal, quan tornava de Londres, prengué lletres de canvi a Gabriel Abencrespo, jueu lisboeta, que no retornà. La reina Maria el condemnà a pagar però tampoc complí la sentència, quan els Íxer compraren les últimes possessions els jueus lisboetes els reclamaren el deute i aquests l'hagueren de pagar.⁴⁵ Vilaplana transcriu aquest episodi com un últim acte de venjança de Martorell cap a Gonçalbo d'Íxer.

De la mateixa manera que havia fet amb els Venturini també havia signat un préstec amb Jacob Alencrespo a Portugal i, en aquesta ocasió havia posat com a aval els territoris de

⁴² Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàgs. 175-180.

⁴³ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 157-158.

⁴⁴ Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàg. 13.

⁴⁵ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 74; Vid. també Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 148 i Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàgs. 12 i 125.

Murla i Benibraïm. Ara que aquests territoris pertanyien als Íxer, el meu deute també era seu. Els ho vaig notificar amb gran plaer. Els germans Alencrespo reclamaren els diners i, després de posar un àrbitre que jutjàs els fets, Agnès i el seu marit es veieren obligats a pagar més de tres mil cinc-cents sous als jueus portuguesos. Però aquella va ser una petita victòria, tan modesta com inútil, pírrica. La realitat és que els Martorell quedàvem sense terres. En pocs anys havíem passat de ser uns rics propietaris a estar absolutament desposseïts de qualsevol fanecada de terra. Només ens quedaven les cases de la ciutat.⁴⁶

Altre aspecte que pren del *Tirant* és el fet de ser adobat cavaller. Mentre que Tirant és adobat cavaller a Anglaterra,⁴⁷ Vilaplana fa que el seu protagonista també ho siga⁴⁸ però no hi ha documents històrics que ho demostren. Chiner⁴⁹ apunta la possibilitat que Joanot Martorell fóra adobat cavaller entre el 23 d'agost i el 19 d'octubre de 1440 quan aquest ja hi havia tornat a València.⁵⁰ És en altre moment en el qual no hi ha dades històriques concretes quan Vilaplana utilitza el *Tirant* per omplir els buits. D'aquesta manera imita passatges del *Tirant* amb episodis ficticis de la vida de Joanot Martorell: intenta fer veure que determinats episodis de la vida de Tirant siguin autobiogràfics, mentre que Martorell construeix el personatge de Tirant a l'inrevés, és a dir, crea episodis de la novel·la a partir d'experiències personals com ara les batalles que poden haver estat recreades de les viscudes per ell quan estigué a Ponça,⁵¹ però no sols les viscudes en primera persona sinó les relatades pel seu propi pare, com ara les festes per la coronació de Martí l'Humà que foren aprofitades per Martorell en diferents descripcions.⁵² Joanot les utilitza per descriure la boda del rei d'Anglaterra;⁵³ Vilaplana també reaprofitava les fonts per descriure les festes de celebració de la majoria d'edat del rei d'Anglaterra a les quals se suposa que Martorell assistí ja que es trobava a Londres solucionant l'afer amb Montpalau.

⁴⁶ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàgs. 181-182.

⁴⁷ Martí de Riquer, *Tirant...*, ob. cit., pàg. 210.

⁴⁸ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàgs. 99-103.

⁴⁹ Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàg. 12.

⁵⁰ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 146. Villalmanzo, no obstant, apunta la possibilitat que fóra el propi rei anglès qui adobara cavaller Joanot: "Con el soberano inglés posiblemente tuvo algún otro tipo de contacto, dado el interés personal que tomó en el asunto y su posterior desenlace. Tal vez fuese este monarca quien armase caballero a Joanot, reconociendo así su valía personal y para resarcirlo al mismo tiempo del oscuro proceder de sus oponentes y de la familia real aragonesa".

⁵¹ *Ibid.*, pàg. 94.

⁵² *Ibid.*, pàgs. 53-55.

⁵³ Martí de Riquer, *Tirant...*, ob. cit., pàgs. 188-209.

Vilaplana s'apunta a la tesi de Villalmanzo⁵⁴ del segon viatge anglés de Martorell i per a això reprén la suposada relació de Joanot amb Lady Elizabeth, fruit de la qual aquesta havia donat a llum un xiquet. Martorell se n'assabenta a través d'una carta que li remet el seu vell amic Richard de Beauchamp.⁵⁵ Villalmanzo, que en un primer moment rebutja la idea d'un primer viatge per qüestions econòmiques,⁵⁶ afirma posteriorment que aquest segon viatge fou finançat pel mateix Magnànim per agrair-li al monarca anglés la seua inclusió en l'Orde de la Garrotera:⁵⁷ com ell mateix no pot anar en persona envia una ambaixada protocolària en la qual inclou a Joanot, que aleshores era Cambrer Reial, ja que aquest coneixia la cort anglesa ja que aquest havia passat allà uns quants anys i coneixia la cort anglesa. Vilaplana apunta que els diners per poder tornar a Anglaterra els aconseguí a través de l'herència que la seua mare li deixà en morir.⁵⁸

Les diferents visites que el nostre protagonista fa a la cort del Magnànim a Nàpols són reduïdes a una per Vilaplana. Villalmanzo⁵⁹ diu que el 1441 Martorell anà a la cort napolitana per demanar un *guiatge* que li permetera de recuperar els senyories de Murta i Benibrafim, mitjançant enganys i ometent fets que no li eren favorables aconseguix que el rei li l'atorgue, tot i que després li serà revocat perdent d'aquesta manera els senyories.⁶⁰ En aquest *guiatge* també s'oblidaven tots els crims, delictes i resistències que havia comés ell i els seus còmplices. El segon dels viatges documentats a Nàpols⁶¹ segurament el féu fugint de la justícia: aquesta vegada se suposa que anà amb el seu amic barceloní Joan Ladernosa. En aquesta ocasió, gràcies als contactes aconseguix càrrecs d'importància al costat del rei que el porten a fer el suposat segon viatge a Anglaterra. El tercer dels viatges a terres napolitanes el farà en companyia del seu germà Galceran a causa dels conflictes amb els hereus dels Íxer.⁶² Vilaplana, per la seua banda, ens indica que els dos germans Martorell

⁵⁴ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 172-173.

⁵⁵ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàgs. 202-214.

⁵⁶ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàgs. 73- 74.

⁵⁷ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 146 i 175.

⁵⁸ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàg. 203.

⁵⁹ Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 172-173.

⁶⁰ Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàgs. 152-155 i 172; Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàg. 116; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàgs. 173-177.

⁶¹ *Ibid.*, pàg. 99.

⁶² Jesús Villalmanzo & Jaume J. Chiner, *La pluma...*, ob. cit., pàg. 76; Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 174; Villalmanzo no especifica els motius de l'anada de Martorell a Nàpols sinó que els emmarca en els treballs i encàrrecs que aquest realitzava per al

viatgen a Itàlia farts de les batalles legals i dels fronts que tenien oberts a les terres del Regne de València i van per poder lluitar al costat del Magnànim per recuperar Constantinoble i després Jerusalem:

Finalment, Galceran, cansat també de les batalles legals, em proposà d'anar a Nàpols a combatre amb el rei per l'alliberament de Constantinoble. Galceran desitjava abandonar València i la seua casa i, especialment, la seua dona, que mai no li havia donat cap fill i a qui, potser per això, ja no suportava. Com podeu suposar, no m'hi vaig pensar gaire. Res no m'unia a la meua ciutat ni tampoc a la vida, per això, amb més de quaranta anys, vaig tornar a preparar-me per al combat. El propòsit era anar a Nàpols al costat del rei Alfons, més tard a lluitar per Constantinoble; després, potser, per Jerusalem.⁶³

Més cavalleresc és el motiu que novel·la Vilaplana que no el que la realitat ens mostra. Ennobleix els últims anys de la vida de l'escriptor valencià, a semblança del seu alter ego Tirant, que estigueren plens de batalles i litigis judicials.

En els anys que passa a la cort napolitana es forja el seu esperit literari i es on coneix els diferents llibres i tractats sobre cavalleria⁶⁴ que més tard reaprofità en la redacció del *Tirant*. En l'obra de Martorell és l'ermità del començament de la novel·la qui ensinistra Tirant en el significat de les armes del cavaller⁶⁵ si bé Vilaplana deixa aquesta tasca al pare de Joanot així com la d'inculcar l'esperit cavalleresc.⁶⁶ És en aquesta cort on degué entrar en contacte amb el cercle literari i cultural de l'època: el Magnànim mantingué a un bon nombre d'intel·lectuals en la seua cort ja que era un home afeccionat a les arts. No hi ha massa informació sobre què féu Martorell en aquesta època però sí que hi apareix documentat a Barcelona en la cort del príncep de Viana⁶⁷ seguint a aquest a través de Sicília després de la mort del Magnànim. Carles de Viana que

rei. Sí que documenta els dos germans en la flota de Lluís Cornell a Itàlia; Jaume J. Chiner, *El viure...*, ob. cit., pàg. 13. Per la seua, banda Chiner diu que amb la flota de Cornell sols hi viatjava Galceran.

⁶³ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàg. 220.

⁶⁴ "Allí encontró todos los libros doctrinales sobre la caballería, desde Las partidas (II, I-25); el Libro de l'orde de cavalleria, de Ramon Llull; El Dotzè, de Eiximenis; el tratado De batalla, etc. Igualmente tuvo a su disposición los libros de historia y las Crónicas catalanas, en especial la de Muntaner. Tampoco hay que olvidarse de algunas fuentes castellanas que allí consultó y cuyo rastro ha detectado Martí de Riquer, tales como el Libro de los eixemplos por ABC de Clemente Sánchez de Vercial; el Romancero, las obras de Juan Rodríguez de Padrón, etc.", Jesús Villalmanzo, *Joanot Martorell...*, ob. cit., pàg. 182.

⁶⁵ Martí de Riquer, *Tirant...*, ob. cit., pàgs. 178-180.

⁶⁶ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàg. 20.

⁶⁷ Jaume Torró i Torrent, "Una cort...", art. cit., pàg. 111; Jaume Torró i Torrent, "Joanot Martorell...", art. cit., pàg. 14.

s'havia establert a Nàpols després de la desfeta d'Estella⁶⁸ estava envoltat per una sèrie d'escriptors que l'acompanyarien després fins a Barcelona. La relació de Martorell amb el príncep degué de ser estreta ja que hi ha documents en els quals se'l situa molt a prop del príncep en la seua estada a Barcelona, que, fins i tot el nomena procurador seu a València.⁶⁹

Seguint el príncep hagué de conèixer Joan Roís de Corella. Torró parla de la relació existent entre el príncep i Corella:⁷⁰ és un fet plausible el que Corella anara a Barcelona a trobar-se amb Carles de Viana i que en aquest context es trobara amb Martorell. Aquest últim pogué conèixer la seua obra quan la cort estava situada en aquesta ciutat i més tard quan tots dos residien a València en els diversos cenacles literaris que es pogueren celebrar a la ciutat.

Aquest torna a ser un episodi obscur de la vida de l'escriptor valencià, no hi ha massa dades documentals sobre aquests anys de la seua vida, no sabem què féu ni a qui conegué. Vilaplana empena aquests buits amb la seua imaginació: imagina els contextos en què Martorell i Corella es conegueren i quina fou la seua relació, així com la participació de Joanot en la cort del príncep Carles de Viana (Vilaplana 2004: 228). Vilaplana posa en boca de Martorell totes aquelles dades que la crítica havia suposat sobre la influència de l'obra de Corella en el *Tirant*:

Encara hui he tingut moltes ocasions des d'aleshores de tractar amb el jove Roís de Corella. Alguns dels fragments del meu llibre són clars deutors de la seua meravellosa obra.⁷¹

És com si Vilaplana s'haguera proposat d'aclarir tots aquells punts obscurs de la vida de l'autor valencià novel·lant-los, bé a partir de la seua imaginació bé a partir de fragments del *Tirant*, construint d'aquesta manera una biografia on no hi hagen buits. Per exemple, com que no hi ha dades sobre les seues relacions sentimentals Vilaplana li inventa tres relacions amoroses, l'última d'elles amb Isabel de Lloris.⁷² Cap al final de l'obra s'atribueix l'autoria única del *Tirant* aclarint d'aquesta manera la possible mà de Galba a l'obra afirmant, també, que l'obra és, en part inventada i en part, autobiogràfica:

I si bé, per vergonya i per fer saber al lector que és una ficció, afirme que el meu *Tirant* és una traducció vós sabeu que és escrit de la meua mà i que tots els fets relatats responen a la meua imaginació, al meu estudi i a la meua vida. I totes les faltes que hi trobeu responen a la meua manca d'habilitat i el càrrec és, sens dubte, tot meu.⁷³

⁶⁸ Jaume Torró i Torrent, "Una cort...", art. cit., pàg. 109.

⁶⁹ Jaume Torró i Torrent, "Joanot Martorell...", art. cit., pàgs. 14-16.

⁷⁰ Jaume Torró i Torrent, "Una cort...", art. cit., pàgs. 111 i 115-117.

⁷¹ Silvestre Vilaplana, *Les cendres...*, ob. cit., pàg. 250.

⁷² *Ibid.*, pàgs. 251-261.

⁷³ *Ibid.*, pàg. 258.

D'aquesta manera Vilaplana ha anat conformant la vida de Martorell, ha agafat els punts menys documentats de la seua vida i els ha anat conformant amb elements ficticials, com ara el cas de l'amistat amb Jaume de Vilaragut, conegut corsari de l'època: Vilaplana recrea una amistat entre ells,⁷⁴ amb una sèrie d'encontres i converses quan en realitat el que se pressuposa que hi hagué era una amistat a través d'un document on s'hi diu que seria un dels seus avalistes en un dels seus litigis.⁷⁵ D'altres, però, els ha anat farcint d'aquelles parts del *Tirant* que li semblaven més adequades, així passatges amorosos, com ara el de Lady Elizabeth, són recreacions de fragments del *Tirant*.

Veiem que la tècnica utilitzada per l'autor de *Les cendres del cavaller* és la contrària a la utilitzada per Martorell en escriure la seua obra. Martorell agafa elements, personatges i esdeveniments contemporanis a ell per bastir la seua novel·la. Vilaplana emplena els buits històrics del seu protagonista a partir de la seua obra, creant així una transfiguració del personatge de Tirant en el de Joanot Martorell. Ha anat construint un personatge real, basat en els documents històrics, que de vegades és versemblant, quan novel·la parts dels punts obscurs de la vida de l'escriptor valencià, o fictici quan per construir el personatge agafa fragments de l'obra del valencià. D'aquesta manera aconsegueix un personatge que no té episodis sense explicar perquè agafa tots aquells materials que té al seu abast, com a novel·lista i com a filòleg, per arrodonir la figura del seu protagonista.

Quan Vilaplana troba documentació per fonamentar històricament els fets que narra l'aprofita i és fidel al que diuen els documents, quan la documentació és minsa o inexistent utilitza els seus recursos de novel·lista per crear una ficció versemblant on apareix la figura del nostre protagonista amb els esdeveniments que s'hi estaven produint. Aprofita l'època històrica en la qual visqué Joanot Martorell per construir un personatge i unes relacions versemblants.

L'obra que ens presenta Vilaplana és ficcional perquè s'inventa relacions amoroses que no estan documentades en cap lloc, la relació que tingué amb Isabel de Lloris, per exemple, o quin és el motiu del seu segon viatge a Anglaterra, quin fou el grau d'amistat amb personatges que conegué o quin fou el grau d'implicació en certs assumptes de la Corona o de la seua pròpia vida.

⁷⁴ *Ibíd.*, pàg. 26.

⁷⁵ Martí de Riquer, *Tirant lo Blanch, novela de...*, ob. cit., pàg. 55. "El famoso corsario valenciano Jacme (o Jaume) de Vilaragut, [...] fue uno de los tres caballeros que Joanot Marorell designó como procuradores favorables en la carta que el 25 de julio de 1437 envió a su enemigo Joan de Montpalau, lo que supone no tan sólo que lo conocía sino también que existía entre ellos relación o amistad".

Està ambientada en un fons històric ben documentat del qual existeix gran nombre de documents per tractar-se d'un moment de gran agitació política, cultural i social a la Corona d'Aragó. Els personatges que hi apareixen en *Les cendres del cavaller* són, en la seua major part, reals, és a dir, existiren i tingueren un paper destacat en la història però juntament amb aquests apareixen d'altres que no existiren i que naixen de la subjectivitat de Vilaplana.

L'obra és versemblant en tant que els fets que narra tenen com a protagonistes personatges reals i les relacions, tot i no estar del tot documentades, sí que poden haver ocorregut com Vilaplana les narra. No ens trobem davant de relacions que hagueren sigut del tot impossibles com ara el cas de Jaume de Vilaragut: no hi ha testimonis que indiquen quin era el seu grau d'amistat però sí que hi ha documentat aquest personatge com a procurador de Martorell en una de les cartes a Joan de Montpalau. La relació amorosa amb Agnès de Portugal no està documentada però en tota novel·la històrica es permet la ficció i en aquest cas ve donada pel suposat afer.

En definitiva, Vilaplana fa novel·la històrica conjugant tres elements que té a la seua disposició: per una part tota la documentació històrica produïda a l'època sobre el protagonista i els esdeveniments de la seua vida; el *Tirant lo Blanc*, obra de la pròpia mà de Martorell i la seua imaginació. Amb tot açò crea una obra de ficció que intenta donar llum a aspectes de la vida del cavaller valencià.

BIBLIOGRAFIA CITADA

- CHINER GIMENO, Jaume J. (1993), *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell*, Alcoi, Marfil.
- MARTORELL, Joanot (1995⁵), *Tirant lo Blanch i altres escrits*, ed. Martí de Riquer, Barcelona, Ariel [1a ed. 1969].
- MARTOS, Josep Lluís (1995), «La doctrina cavalleresca lul·liana en l'obra de Joanot Martorell: l'episodi de l'ermità», en *Miscel·lània Germà Colón*, 3, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 37-46 («Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», 30).
- RIQUER, Martí de (1990), *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, Quaderns Crema.
- RIQUER, Martí de (1992), *Tirant lo Blanch, novela de historia y de ficción*, Barcelona, Simio.
- TORRÓ I TORRENT, Jaume, «Documents de Joanot Martorell acompanyant el príncep de Viana de Sicília a Barcelona» [www.narpan.net/documents/martorell.htm] [15 de juny 2009]
- TORRÓ I TORRENT, Jaume (2002), «Joanot Martorell, escrivà de ració», *L'Avenç*, 273 (octubre), pp. 12-18.
- TORRÓ I TORRENT, Jaume (2001), «Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV», *Revista de Catalunya*, 163 (juny), pp. 97-123.
- VILAPLANA, Silvestre (1999), *La mirada d'Al-Azraq*, Alcoi, Marfil.
- VILAPLANA, Silvestre (2000), *Els dimonis de Pandora*, Alzira, Bromera.
- VILAPLANA, Silvestre (2001), *Les urpes del diable*, Alcoi, Marfil.
- VILAPLANA, Silvestre (2004), *Les cendres del cavaller*, Alzira, Bromera.

- VILAPLANA, Silvestre (2005), *L'anell del pescador*, Barcelona, Barcanova.
- VILAPLANA, Silvestre (2007), *La frontera negra*, Alzira, Bromera.
- VILLALMANZO, Jesús (1995), *Joanot Martorell. Biografia ilustrada y diplomatario*, València, Ajuntament de València.
- VILLALMANZO, Jesús & J. J. CHINER (1992), *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València, Ajuntament de València.